

ANDRZEJ STASIAK
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie

WIELOFUNKCYJNOŚĆ OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE I JEJ REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE

Wprowadzenie

1. Z punktu widzenia formalnego statusu obszary wsi polskiej stanowią pow. 90% powierzchni kraju i z tego względu muszą być uwzględnione w szerszym stopniu w koncepcjach i planach zagospodarowania przestrzennego w różnych skalach – od miejscowości przez gminę, region, kraj. Zamieszkuje je ok. 38% ludności, czyli ponad 14,0 mln ludności, tj. znacząca część naszego społeczeństwa.
2. Obszary te stanowią dla pozostałych 3/5 społeczeństwa, skupionego w miastach, **bazę wyżywienia** – czyli produkcji rolnej (funkcja tradycyjna) oraz nabierające coraz większego znaczenia **terenów odnowy biologicznej** („produkcja” czystego powietrza, tereny wypoczynku, turystyki itd., cała sfera szeroko pojętej problematyki ekologicznej) jak również na wielu obszarach, zwłaszcza na terenach obrzeżnych aglomeracji miejskich – tereny **osadnictwa mieszkaniowego** ludności nierolniczej, związanej z miastami i ośrodkami przemysłowymi i dojeżdżającej do pracy.
3. To istotne powiązanie obszarów wiejskich ze strukturą osadnictwa miejskiego znajduje odbicie w zmianach struktur społeczno-zawodowych ludności wiejskiej. W 1988 r. ok. 60% ludności wsi polskiej utrzymywało się z zawodów pozarolniczych. Naturalnie występują bardzo duże zróżnicowania regionalne od obszarów zachowujących wyraźnie przewagę tradycyjnych funkcji szeroko pojętego rolnictwa z leśnictwem przez występujące w większości obszary mieszane, do terenów o zdecydowanej przewadze funkcji pozarolniczych – np. strefy obrzeżne aglomeracji warszawskiej.
4. Referat mój ma m.in. za zadanie w skróconej formie pokazać zróżnicowanie na tle szerszych procesów przemian społeczno-gospodarczych, zachodzących zwłaszcza w Europie.

Zmiany te doprowadziły do tego, iż rolnictwo w krajach rozwiniętych, a raczej gospodarka żywnościowa, utraciło na terenach wiejskich wiodącą funkcję, jako źródło utrzymania ludności tu zamieszkałej. Należy podkreślić, iż z punktu widzenia zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, rolnictwo z leśnictwem zachowuje swą wiodącą funkcję **użytkowania przestrzeni wiejskiej**. Natomiast rozwój szeroko pojętego osadnictwa wiejskiego i standard tego

osadnictwa oraz poziom zamożności ludności tu zamieszkałej w coraz wyższym stopniu są powiązane z ogólnymi procesami społeczno-gospodarczymi. Ten ogólny trend występuje także w Polsce i losy wsi polskiej są w istotnej mierze uzależnione od postępów w gospodarce narodowej. Długotrwała recesja w gospodarce już doprowadziła do poważnych zaburzeń w funkcjonowaniu życia społeczno-gospodarczego wsi polskiej, a dalsze jej utrzymywanie może stać się poważnym zagrożeniem dla szans pozytywnych przemian strukturalnych.

5. W referacie opierałem się głównie na wynikach badań przeprowadzonych w IGiPZ PAN m.in. w zespole prof. dr. Jerzego Kostrowickiego, studiach pani doc. dr hab. Władysławy Stoli, pracach kartograficzno-statystycznych mgr Teresy Gołębowskiej oraz pracach własnych.

Ogólny trend przemian struktur zawodowych wsi w Europie pod wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia jako podstawa wielofunkcyjności wsi

1. Stare struktury, związane z gospodarką feudalną charakteryzowały się zdecydowaną przewagą ludności związanej bezpośrednio lub pośrednio z rolnictwem. Szacunkowo ok. 80% ogółu ludności utrzymywało się z tego działu gospodarki narodowej.
2. Na przełomie XVIII i XIX w. postępy w produkcji przemysłowej (maszyna parowa, maszyny tkackie, rozwój górnictwa, hutnictwa, rozwój transportu) umożliwiły wzrost zatrudnienia w zawodach pozarolniczych. Zaczyna się proces migracji wieś-miasto.
3. Równocześnie następuje gwałtowny wzrost produkcji rolnej umożliwiającej wyżywienie wzrastającej ludności miast dzięki postępom naukowym i praktyki rolnej (płodozmian, ulepszenie narzędzi rolniczych, zastosowanie nawozów naturalnych, później sztucznych). Zmniejsza się bezpośrednie zapotrzebowanie na siłę roboczą w rolnictwie. Ostateczne uwłaszczenie chłopów umożliwia swobodny przepływ siły roboczej, zwłaszcza w II połowie XIX w.
4. W końcu XIX w. i XX zostaje wprowadzony obowiązkowy system nauczania, ochrona zdrowia, specjalizacja handlu i usług, co powoduje również na terenach wiejskich wzrost zatrudnienia w usługach. Powstają nowe warstwy społeczne. Równocześnie na obrzeżach dużych miast i ośrodków przemysłowych, dzięki **rozwojowi transportu masowego** rozwija się dwuzawodowość ludności rolniczej oraz osadnictwo ludności nierolniczej.
5. W ten sposób już na początku XX w. powstają przesłanki społeczne i ekonomiczne do powstawania zróżnicowanego społeczeństwa wiejskiego, co daje podstawę do wytwarzania się **struktur wielofunkcyjnych wsi** – rolnictwo, usługi, zatrudnienie w zawodach pozarolniczych w miastach i ośrodkach przemysłowych, miejsce osadnictwa ludności pozarolniczej.

Trend ten zostaje przyspieszony w drugiej połowie XX w. dzięki dalszym postępom w zastępowaniu pracy żywej w rolnictwie, co powoduje skokowy spadek ludności rolniczej łącznie z leśnictwem po 1960 r. Obecnie w wielu rozwiniętych

krajach wynosi on od 3 do 10% ogółu zatrudnionych¹. Równocześnie dzięki rozwojowi transportu masowego i indywidualnego (samochód) zwiększyła się dostępność obszarów wiejskich i umożliwiające są masowe dojazdy codzienne do pracy o promieniu do 50–60 km.

W związku z tym tereny te, także w wyniku wzrostu zamożności społeczeństwa miejskiego i rozwojowi uświadomienia o korzyściach stałego kontaktu z mało zniszczonym środowiskiem przyrodniczym, stają się w dużej mierze obszarami osadnictwa ludności nierolniczej. Także skrócenie tygodnia pracy – wolne soboty i urlopy – doprowadziło do masowego rozwoju turystyki krótko- i długookresowej i rozwoju funkcji rekreacji i turystyki na atrakcyjnych obszarach wiejskich, co w wielu regionach stało się istotnym źródłem dochodu stałej ludności wsi.

Generalnie więc można powiedzieć, iż wielofunkcyjność wsi polega na malejącej roli rolnictwa jako źródła utrzymania ludności wiejskiej. Nasylenie obszarów wiejskich ludnością utrzymującą się z zawodów pozarolniczych, często zwłaszcza w początkowych fazach związanych z gospodarowaniem rolnym (chłopi-robotnicy, parttime farmers)². Ta ludność pozarolnicza dzieli się na trzy grupy:

- związanych z obsługą ludności wsi i pracy na terenach wiejskich,
- związanych z miejscami pracy poza obszarami wsi,
- obsługą ludności przyjeżdżającej czasowo na tereny wsi – głównie dotyczy to obsługi turystów.

W ostatnich latach w związku z rozwojem ruchów ekologicznych wartość przestrzeni wiejskiej jako miejsca osadnictwa ludności nierolniczej i wypoczynku stale wzrasta i dlatego zasięg wielofunkcyjnych obszarów wiejskich będzie także się poszerzał m.in. koncepcja „Zielonych płuc Europy”.

Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce

1. Podobne procesy, choć w zwolnionym tempie, przebiegają na obszarach wiejskich, tzn. formalnie mających status wsi w Polsce. Obejmują one ok. 93% powierzchni kraju i mieszka tu ponad 14 mln ludzi, tj. ok. 38% ludności Polski, z czego ok. 40% utrzymuje się z rolnictwa.
2. Przed 1939 r. można mówić o stosunkowo niewielkim nasyceniu wsi polskiej wielofunkcyjnością. Wyraźny wpływ na zmiany w strukturach zawodowych obszarów wiejskich pod wpływem przemysłu występował w regionie Górnego

1 Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1991, str. 500. Przykładowo w 1987 r. we Francji udział ten wynosił 6,7%, w Finlandii w 1989 r. – 8,7%, w RFN w 1987 r. – 4,8%, w W. Brytanii – 2,1%, w Rumunii w 1989 r. – 28,1%, w Polsce w 1988 r. – 27,8%.

2 W latach 1949–1987 udział gospodarstw rolnych, w których dochód z rolnictwa był wyższy niż z pracy poza rolnictwem, spadł w RFN z 77,5% do 46,4% przy spadku liczby gospodarstw rolnych z ok. 1,6 mln w 1949 r. do ok. 0,7 mln w 1987 r. i wzroście przeciętnej wielkości gospodarstw z 8,1 ha w 1949 r. do 17,4 ha w 1987 r. Patrz: H. Krull „Räumliche Differenzierung der Landwirtschaft in der Bundesrepublik Deutschland”, Bonn 1990, str. 7 i 31.

Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Pod wpływem dużego miasta w strefie obrzeżnej aglomeracji warszawskiej oraz pod wpływem turystyki na Podhalu, Beskidzie Śląskim, Helu.

3. Po II wojnie światowej procesy te objęły znaczne tereny – połowę obszarów wiejskich. W 1950 r. tylko ok. 27% ludności wsi stanowiła ludność nierolnicza. W 1988 r. już ok. 60% (61%), na 2121 gmin ok. 1/3 miało do 50% ludności nierolniczej, ok. 45% mieściło się w granicach 50–70%, a ponad 1/5 (25,5%) posiadało ponad 70% ludności nierolniczej.

W latach 80. ponad 1,7 mln osób dojeżdżało ze wsi do pracy w miastach. W 1988 r. na wsi mieszkało ok. 1,4 mln osób pracujących w przemyśle, ok. 0,4 mln w budownictwie³. Wg W. Stoli obecnie tylko ok. 50% gmin w Polsce ma przewagę funkcji rolniczych⁴. Należy zaznaczyć, że na ok. 7,7 mln ludności czynnej zawodowo na wsi ok. 4,3 mln pracuje w rolnictwie.

4. Występuje tu daleko idące zróżnicowanie regionalne. I tak w woj.: stołecznym warszawskim, katowickim, bielsko-bialskim ponad 80% ludności wiejskiej utrzymuje się z zawodów pozarolniczych. Przykładowo w woj. bielskim na 47 gmin w 45 udział ludności nierolniczej wynosił powyżej 65%, w 33 ponad 80%. W woj. łomżyńskim natomiast na 40 gmin w 30 udział ludności nierolniczej nie przekraczał 40%.

Tak więc w takich województwach jak np.: łomżyńskie, zamojskie nadal występuje przewaga ludności rolniczej. Specyfiką łączenia pracy rodziny w małym gospodarstwie rolnym 2–3 ha z pracą pozarolniczą tzw. chłopi-robotnicy jest pas obszarów wiejskich od Opola po Przemyśl.

Rozwinęły się na dużą skalę funkcje turystyczne w górach, w pasach pojezierzy i nadmorskim⁵.

5. Generalnie w zakresie usług na obszarach wsi występują poważne braki zarówno w usługach dla gospodarki, jak i dla ludności.
6. Charakterystyczne, iż obszary tradycyjnie rolnicze są obszarami depresji demograficznej⁶.

Próba spojrzenia w przyszłość

- a) Ludność Polski do roku 2010 wzrośnie o ok. 3,0 mln, ale ludność wsi będzie stabilna⁷.

3 Patrz: „Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności Polski” NSP 1988 GUS, Warszawa 1990.

4 W. Stola „Zróżnicowanie funkcjonalne gmin Polski” (w) „Przegląd Geograficzny”, T. LXIII, z. 3–4, 1991 r.

5 Patrz m.in.: „Wpływ turystyki na zagospodarowanie przestrzenne obszarów nadmorskich” Koszalin 1990 jak i prace zespołu prof. A. Jelonka z UJ.

6 Patrz m.in.: „Migracje ze wsi do miast” KPZK PAN, Studia T. XCVI, pod red. A. Stasiaka, Warszawa 1990, PWE.

7 Patrz m.in.: A. Stasiak „Przewidywane zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce do roku 2010”, Biuletyn KPZK PAN z. 158, Warszawa 1992 oraz materiały z konferencji Radzików 17/18 XII 1991 r. pt. „Węzłowe problemy obszarów wiejskich w Polsce” (w) Postępy Nauk Rolniczych Nr 1/1992.

- b) Migracje wieś-miasto szacowane są na ok. 100 tys. osób rocznie. Jednak jest to wartość uzależniona od stanu naszej gospodarki. Jeśli będzie rosło zapotrzebowanie na siłę roboczą w zawodach pozarolniczych i rozwinię się budownictwo mieszkaniowe w miastach może być wyższa. Przy recesji i zahamowaniu budownictwa mieszkaniowego może być niższa.
- c) W zależności od rozwoju ogólnogospodarczego będą następować zmiany w rolnictwie w kierunku szybszego lub wolniejszego spadku zatrudnienia w rolnictwie. Jednak ten trend jest konieczny. Wywarłby on w sposób nieuchronny wzrost wielofunkcyjnego zatrudnienia wśród mieszkańców wsi i rozwój jej wielofunkcyjności, co jest z pewnością tendencją korzystną.
- d) Stąd wynika, iż wielofunkcyjność jest uzależniona od ogólnych przemian struktur społeczno-gospodarczych, a tempo jej rozwoju od ogólnego rozwoju kraju. Zawsze będą różnicowania regionalne, tylko chodzi o to, aby poziom życia nie był zbyt zróżnicowany, co wiąże się z koniecznością prowadzenia świadomej polityki regionalnej państwa i samorządów lokalnych i regionalnych.
- W wypadku regionów o tzw. depresji społeczno-gospodarczej, wynikającej bądź z niekorzystnych warunków środowiska przyrodniczego, bądź np. wysokiej stopy bezrobocia, powinna występować polityka interwencyjna, dotycząca całego regionu lub jego części.